

I GLÄDJE OCH SORG

I GLÄDJE OCH SORG

FATABUREN 1995

I GLÄDJE OCH SORG

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1995

FATABUREN 1995

ISBN 91 7108 375 8

ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare

Redaktör Ebbe Schön

Bildredaktör Åsa Thorbeck

Layout Börje Reinhold

Omslag Lena Lindqvist

Teknisk redaktör Berit Nordin

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denna okänd

Summaries translated into English by Skans Victoria Airey

Omslag: VM-guld i ishockey 1992. Tre Kronors hemkomst firas på Sergels torg.

Foto Sven-Erik Sjöberg/Pressens Bild.

Främre pärmens insida: Midsommar i Rättvik 1990. Foto Lars Tunbjörk.

Bakre pärmens insida: Vuxendop i Löttorp, Öland 1987. Foto Lars Tunbjörk.

Baksida: Spettekaka. Foto Kerstin Bernhard för Sv. Telegrambyrån ca 1960.

Tryckt hos MediaPrint Uddevalla AB, Uddevalla 1994

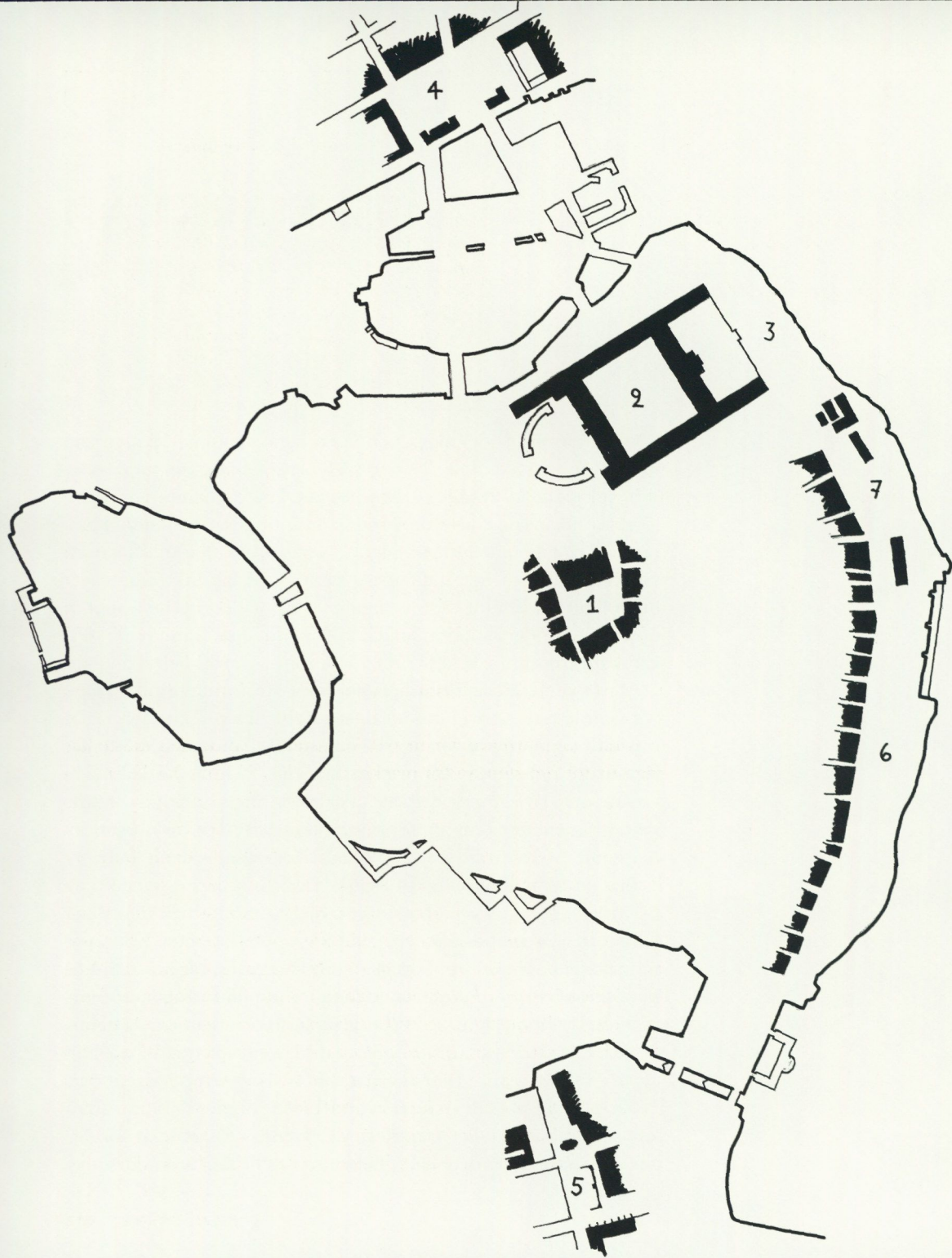
JULMARKNAD

Jonas Berg

I Stockholm finns det idag egentligen bara två julmarknader som räknas, den på Skansen och den på Stortorget i Gamla stan. Skansens julmarknad avhålls årligen sedan 1903, numera på de tre första söndagarna i advent. Stånden är antingen permanenta timmerbodas, hämtade i huvudsak från småländska marknadsplatser, marknadsvagnar eller tillfälligare stånd med tältduk spänd över brädor till skydd mot vädrets makter. Marknaden i Gamla stan är öppen under december månad och det är denna, framför allt dess karaktär åren kring sekelskiftet 1700, som jag skall behandla här.

Marknadens äldsta historia förlorar sig i historiens dunkel, men det är inte något tvivel om att den går tillbaka på stadsborgarnas rätt att ordna en marknad vid Tomasmäss. Tomasdagen infaller ju den 21 december, och denna marknad avhölls under några veckor med avslutning den 20 december inför julhelgen. Marknaden var exklusivt öppen för stadens borgare, den var inte en fri-marknad med tillträdesrätt för utifrån kommande handlande.

Staden tillhandahöll drygt femtiotalet ståndplatser, med några få undantag belägna på Stortorget. Själva ståndet fick den platsbyrande själv ombesörja. För platsen uppbar staden hyrespenningar, vilket gör att uppbördslängder vissa år föreligger bland de bevarade verifikationerna. Dessa längder upptar normalt ett nummer, en yrkesbeteckning, ett (borgar)namn och det betalda beloppet. Detta kunde vara differentierat, full avgift för helt stånd, halv avgift för halvt stånd. Den äldsta uppbördslängden jag sett är från 1667, men jag har valt att särskilt undersöka längder dels från 1690-talets mitt, när längder från flera på varandra följande år föreligger, dels från 1705 och 1712, första året efter den stora farsoten,

Gamla stan i Stockholm,

fritt efter Jonas Brolins karta av 1771, visande lokaliseringen av de årliga marknaderna.

1. Stortorget, där med undantag av några kortare perioder, Thomasmarknaden (julmarknaden) ägde rum.
2. Slottets inre borggård, där julmarknaden hölls några år på Gustav III:s tid.
3. Området nedanför Logården, idag Skeppsbrons nordligaste del. Där hölls julmarknaden några år i början av 1800-talet.
4. Norra malmtorget, där en julmarknadsfilial tillkom redan på 1600-talet. Det var uteslutande bagarbodar som låg här.
5. Södra malmtorget, där en julmarknadsfilial tillkom under 1700-talets första år. Här låg bara bagarstånd.
6. Södra delen av nuvarande Skeppsbron gav plats åt Mikaelimarknaden (höstmarknaden). Stånden var uppställda i två rader, en från Räntmästarhuset och norrut utefter husfasaderna upp till stora viktualievågen och den andra på östra sidan, sjösidan, söderut ungefär halvvägs ned mot kvarnhusen vid Söderström. Observera att vid denna tid var det endast den bräskodda kajen mitt på stranden som kallades Skeppsbron.
7. I något senare tid utsträckes höstmarknadens inre ståndrad norrut fram till Slottsbacken och in på denna och fram till Österlånggattans mynning. Också i Nygränd (alltså på gamla Fiskartorget) fanns ett antal stånd.

Teckning av Andreas Berg.

den pestkatastrof som drabbade Stockholm 1710 och åren närmast därefter.

Innan jag närmare går in på Tomasmäss-marknaden måste jag säga något om den andra marknaden i Stockholm, Mickelsmäss-marknaden, och om de permanenta bodar som staden ägde och upplät på årsbas till hantverkare och vissa handlande.

De fasta bodarna låg dels i stadens stenhus på olika håll, dels i längor av träbodrar på en del platser. De flesta låg i närheten av Slussen, både i själva Staden och på Södermalmssidan. En annan anhopning fanns på Norrbro och Norra Malmtorget, det nuvarande Gustav Adolfs torg. Två hantverkskategorier var helt och hållet hänvisade till de lokaliteter staden ställde till förfogande. Slaktarna hade 48 numrerade bodar i Norra slaktarhuset vid Norrbro och 19 i Södra slaktarhuset vid Slussen att välja på 1705. Fiskköparna förfogade över 24 bodar vid nya kvarnhuset vid Söderström och 14 bodar i två rader intill Norra slaktarhuset. Andra hantverkare uppträder mera blandat, även om de också ibland klumpar ihop sig. Delvis, men inte helt, är det samma grupper som

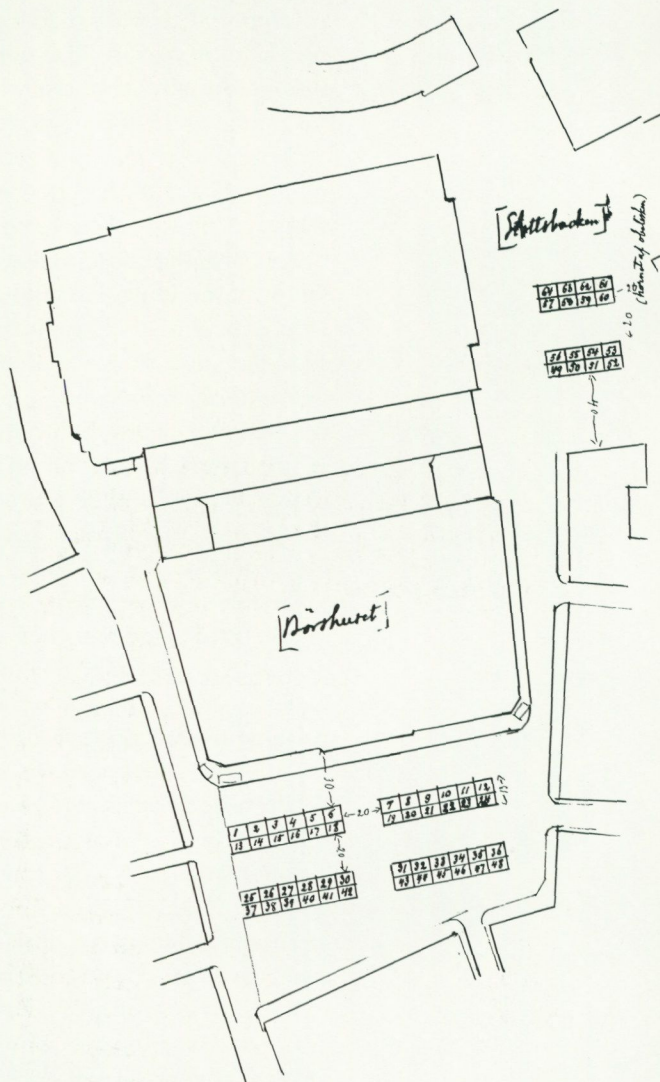

*Höstmarknad på Skeppsbron
i mitten av 1700-talet. Olje-
målning av okänd konstnär.
Tillhör Riddarhuset.
Foto Francis Bruun/SSM.*

förhyr bodar på årsbas och hyr stånd på de båda marknaderna.

Höstmarknaden i Stockholm, Mickelsmäss-marknaden, skall ha hållits sedan 1636. Den ägde rum på Skeppsbron, där stånden var uppställda i två motstående rader på den södra delen fram till Brunnsgränd, i vilken också en del stånd fanns uppställda. Detta gäller omkring 1700. Under 1800-talets början synes den inre (västra) raden ha utsträckts norrut fram emot Slottsbacken och till och med ha svängt runt hörnet fram till Österlånggatans mynning. Den varade under tre veckor från slutet av september intill mitten av oktober. Marknaden var förbehållen stadens borgerskap. Stånden var, i varje fall mot slutet, tjärstrukna brädbodar med två luckor på framsidan, som fälldes upp och bildade disk respektive regnskydd, och som tillät låsning nattetid. Denna marknad skall i gamla tider ha varit mycket omfattande och ännu 1862 var ståndens antal 98. Redan då hade emellertid frågan om ett indragande väckts, det skedde 1861. Sedan sjönk antalet deltagare snabbt, 1863 till 21 och 1865 till 7 stycken. År 1870 beslöts att höstmarknaden skulle indragas. Mot slutet kunde tydligen viss verksamhet samtidigt förekomma på Mälarsidan och där utövas av utsocknes folk. Så uppläts under marknadstiden 1839 platser på Munkbron till sju kakel-

Planritning öfver Julmarknaden på Stortorget
 (avritning af 1840-talet)
 (Original i Stockholms Rådhus arkiv)

Planritning öfver Julmarknaden
 på Stortorget på 1840-talet
 Avritning af Johan Flodmark
 efter original i Stockholms
 stadsarkiv.

ugnsmakare och en gurkhandlerska, alla från landsorten.

Enligt Flodmark flyttade julmarknaden under 1700- och 1800-talen runt. Från Stortorget till Slottets inre borggård, där den avhölls på Gustav III:s tid, så tillbaka till Stortorget, för att åren 1825–37 hållas på Skeppsbrons nordligaste del, alltså nedanför Logården. Där skall ståndens antal ha varit 110 stycken. Från 1838 och fram till 1906 var marknaden förlagd till Stortorget. Den skall ha pågått tre veckor, vilket bör innebära från andra advent till strax före jul. Antalet stånd skall de första åren ha varit över 90 för att vid mitten av 1840-talet ha sjunkit till omkring 80.

Det finns en odaterad ritning som visar ett förslag till uppställning av 48 stånd i fyra kvarter på torget och 16 i två rader om 8 stånd på Slottsbacken i öst-västlig riktning vid Obeliskens. Ritningen är troligen från 1840-talet, men det är osäkert om den kommit till användning. Vid mitten av 1800-talet var stånden uppställda i tre dubbelrader, rygg mot rygg, i öst-västlig riktning på torget, som då ännu hade kvar sin Palmstedtska brunn, sedermera berömd som Brunkebergspumpen. Genom arrangemanget bildades två gator på torget, brunnen stod på den ena av dessa. Ytterstånden mot Börsen var sockerbagarstånd, och den sydligaste raden, mot nuvarande Stortorgskällaren, dominerades av bagarbodar, som "om aftnarna voro upplysta av talgljus i vanliga lyktor med träomfattning". Flodmark ansåg att de handlandes stånd mot seklets slut alltmer ersattes av enklare tygskjul, där tillfälliga försäljare försökte göra sig förtjänster inför julen.

Vid 1800-talets mitt förekom försök att hålla julmarknader på andra lokaler i Stockholm, sent på 1840-talet i dåvarande arsensbyggnaden i Kungsträdgårdens norra del och 1850 i form av en "julbazar" i det nya Folckerska huset med de två adresserna Brunkebergstorg 20 och Norra Smedjegatan 17. Den senare hölls öppen till kl. 10 varje afton. Ingetdera företaget rönste större framgång.

Julmarknaden avhyses som onödig och olämplig 1907. Men redan 1918 kan Flodmark redovisa att vissa försök har gjorts att återuppliva den gamla traditionen, "med tivelaktig framgång" som han säger. Han redovisar också, för 1830-talets slutår, vilka som förhyrde stånd på marknaderna.

Bagare, bokbindare, kanngjutare och svarvare dominerar vid Mikaeli 1705 och Tomas 1695 och 1705. Bagarna är 2 dussin, de andra ungefär hälften så många. Sammantaget disponerar de 6 av 10 marknadsstånd. Med 2–6 representanter deltar handelsmän

Skeppsbron på 1780-talet med ett halvt dussin marknadsbodar på kajsidan, hukande under seglarnas bogspröt. Till vänster Skeppsbroraden och i mitten viktualievågen som låg mitt på den nuvarande Skeppsbron. Lavering av J.P. Cumelin. Foto Kungl. Biblioteket.

(dvs. pudelkrämare), sockerbagare, kammakare och en rad metallhantverkare, gördelmakare, knivsmeder samt bleck-, koppar- och mässingsslagare. Strödda stånd innehåller av glasslipare, gipsmakare, lackerare, snörmakare, stockmakare, sämskmakare, boktryckare, klockgjutare och urmakare.

På höstmarknaden vid Mikaeli, men bara där, uppträder vissa andra hantverk. Hattmakare (10), linkrämare och remsnidare (7), handskmakare och nålstolshustrur (6), men också några hökare, kryddkrämare, klädmäklerskor, spormakare, sadelmakare och guldsmeder samt mera enstaka glasmästare, perukmakare, järnkrämare, glasmästare och hattstofferare uppträder.

Vissa av dessa hantverkare tycks ha sin huvudsakliga försäljning vid Mikaeli. Det totala antalet stånd vid de tre tillfällena var julen 1695 80 stycken, julen 1705 100 och hösten 1705 160.

Utökar man jämförelsen att omfatta också stadens årsuthyrda bodar finner man att bagarna toppar med 20, följda närmast av bokbindarna med 7 och järnkrämarna med 4 och svarvare, knivsmeder och hökare med 3 bodar.

Vid sidan av knivsmederna hyr inga metallhantverkare bodar. Dessa siffror är dock svårare att använda för långt gående slutsatser, eftersom hantverkarna kan arbeta dels från själva verkstäderna, dels från bodar, som man förhyrt i privata fastigheter som ett alternativ till att förhyra stadens bodar.

HANTVERKARE PÅ MARKNADEN

Bokbindare är väl representerade både på höst- och julmarknaderna. Detta är knappast förvånande, då deras sortiment omfattade stapelvarorna biblar, postillor (det vill säga predikosamlingar), psalmböcker, katekeser och ABC-böcker, men också almanackor, anteckningsblock och liknande ting, som i allmänhet var relativt billiga. Det verkar som om huvuddelen av de aktiva mäs-tarna i staden förhyrde stånd. En del av dem hyrde också bodar av staden och av dessa låg de flesta nära varandra intill Slussen. Det torde inte råda något tvivel om att marknadsförsäljningen var väsentlig för bokbindarna. 1705 finns 11 stånd på julmarknaden och 12 på höstmarknaden. 7 fasta bodar besittes av bokbindare.

Metallhantverkarna synes, vid sidan av den försäljning som kunde ske i själva verkstäderna, för sitt möte med hemstadens köpare ha varit helt hänvisade till marknaderna. Endast knivsmederna uppträder bland bodägarna, alla andra grupper uteslutande bland ståndinnehavarna. Tunga grupper inom detta kollektiv (konstruerat av mig) är kanngjutarna, som 1705 är 15 på höst- och 5 på julmarknaden, kopparslagarna med 7 respektive 3, mäs-singsslagarna med 4 och 3, bleckslagarna med 5 och 3, knivsmederna med 4 och 4, gördelmakarna (gelbgjutarna) med 2 och 2 samt 1 urmakare bara på julmarknaden. På höstmarknaden uppträder därutöver detta år 2 guldsmeder, 2 sporrmakare, 1 klockgjutare samt 1 järnkrämare.

Bagarna kräver en särskild redogörelse. De är den största gruppen bland ståndförhyrarna både på hösten och vid jul och den största hantverkargruppen bland dem som förhyr bodar av staden per år. Deras dominans har emellertid olika orsaker i de olika fallen. Sedan kronans och stadens myndigheter av brandsäkerhets-

Illustration av J. F. Höckert till dikten "Jul" av Frans Hedberg, publicerad i *Ny Illustrerad Tidning* 1865.

skäl fördrivit stadens bagare från själva stadsholmen och dess närmaste grannskap, vilket skedde på 1660-talet, hade ett ganska komplicerat system byggts upp för att å ena sidan garantera stadsbefolkningen en jämn försörjning med bröd till fasta priser och å andra sidan garantera bagarna en fast omsättning för sina varor. Systemet byggde på att ett relativt fixerat antal bagare hade rätt att försälja sin produktion dels i en bod i anslutning till produktionen (bageriverket med tidens term), dels i två så kallade utbodar. Utöver den producerande personalen höll bagaren, på deltid skulle vi säga, en kvinna anställd per försäljningsställe. De kallades bodhustrur eller bodjungfrur, de kunde som framgår av dessa beteckningar ha olika civilstånd och de kunde eller kunde

inte ingå i hans hushåll, men under alla omständigheter var de under bagarens laga försvar, de var alltså arbetstagare och inga lösa personer. För att kunna försörja bodarna med dagsfärskt bröd behövde bagaren dessutom ofta hålla en dräng och en häst för att köra ut brödet från bageriverket till bodarna. Därtill hade systemet den effekten att det begränsade produktionen genom att det fanns ett tak för hur mycket var bod kunde försälja. Därför ledde det i praktiken till att det maximala bageriverket sysselsatte tre yrkesarbetare, en mästare och två gesäller eller en mindre aktiv mästare och tre gesäller. Var de fler bakade de för mycket bröd.

Naturligtvis fanns det hela tiden bagerier som arbetade med mindre arbetsstyrka, antingen för att de var nya och höll på att växa, eller för att de var stadda i avveckling på grund av ålderdom, mästartens fränfälle eller andra skäl. Det finns också enstaka bagerier av från början mera proletär karaktär. Dessa utbodas kunde antingen förhyras hos privata fastighetsägare och det gjorde flertalet. Men också staden tillhandahöll bodar lämpade för ändamålet och de låg dessutom ofta på strategiskt intressanta punkter som Norrbro och slussområdet. Detta är skälet till att bagarna dominerar bland hyresgästerna till dessa bodar.

Man kunde också tillfälligt öka sitt bakande inför marknaderna och där i ett förhyrt stånd sälja en överproduktion. Man hyrde ståndplatsen år efter år, och kunde planera därefter. Det är oklart vem som stod i ståndet och praktiskt skötte försäljningen. Det troliga är väl att medlemmar av bagarfamiljen, halvuxna döttrar eller kanske bagarmor själv eller annan hushållsmedlem, då närmast en lärpojke (som ju också kunde vara son till mästare).

1695 disponeras över 25 % av de 80 bodarna på julmarknaden av bagare. Fem bodar ligger på Malmtorget och bildar en liten marknadsfilial, men även om dessa borträknas är var femte bod på Stortorget en bagarbod. På Stortorget finns därtill 4 sockerbagarstånd.

1705 är det totala antalet stånd närmare 100 och bagarståndens antal 27. Sockerbagarna är 2 stycken. Marknadsfilialer finns nu både på Norra och Södra Malmtorgen, det förra med 7 stånd, det senare med 6 stånd. Alla dessa stånd är bagarbodas. De resterande 85 stånden finns på Stortorget och av dessa innehas ca 20 % av bagare och sockerbagare. Detta proportionsförhållande har alltså inte förändrats under de 10 år som gått. På höstmarknaden samma år förhyrs 24 stånd av bagare och 2 av sockerbagare av de totalt

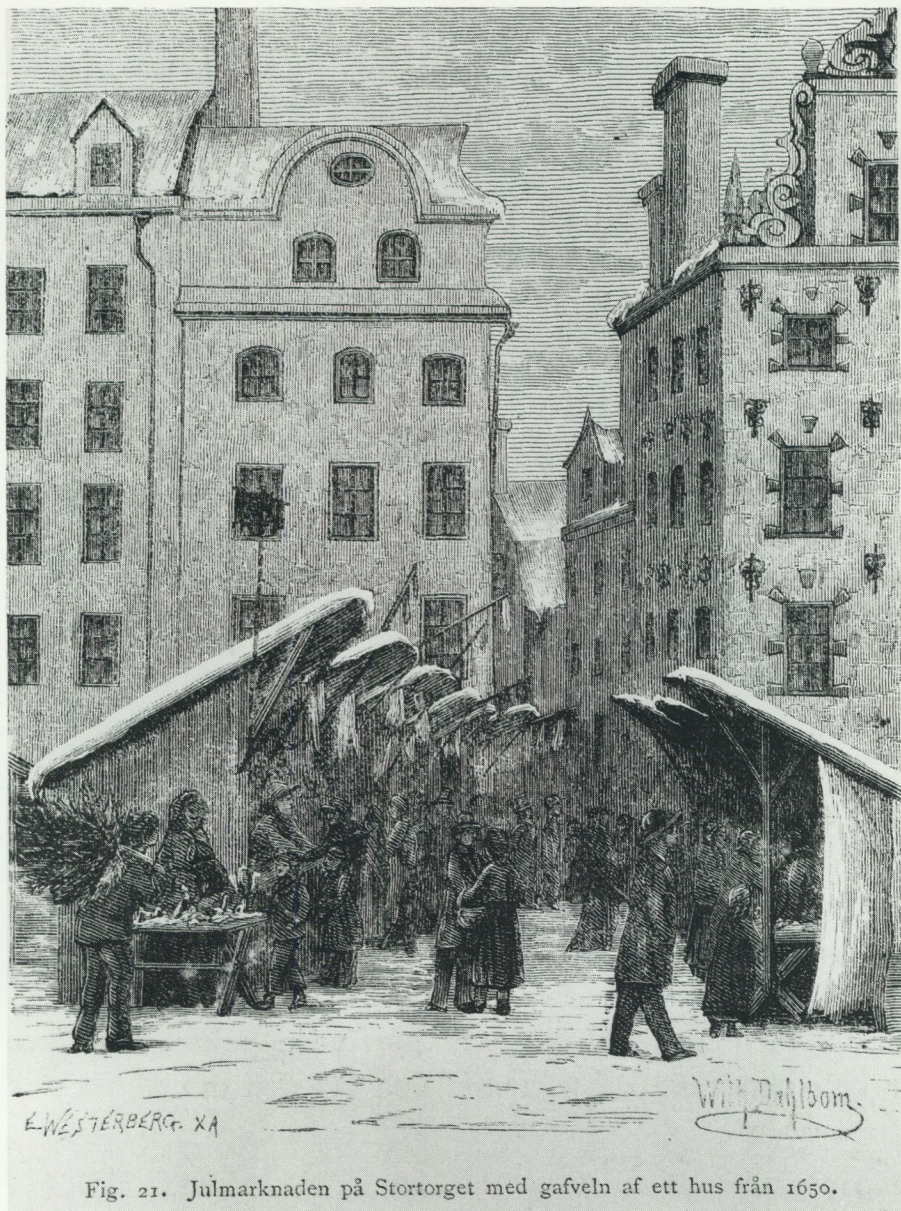

Fig. 21. Julmarknaden på Stortorget med gafveln af ett hus från 1650.

"Julmarknaden på Stortorget med gafveln af ett hus från 1650"
 Illustration efter Wilhelm Dahlbom i xylografi av E. Westerberg för
 Strindberg/ Lundin, Gamla Stockholm, utkommen 1880–82.

160 ståndplatserna. I procent är bagarnas innehav då 15 %, men marknaden är större och deltagandet från ytterligare yrkesutövare stort.

HANDELSMÄN PÅ MARKNADEN

Det karaktäristiska för marknaderna är helt klart att det är stadens hantverkare som där utbjuder sina produkter och att det handlande borgerskapet i stort sett lyser med sin frånvaro. Trots detta finns det en grupp handlande som deltar. Vilka var nu det?

På julmarknaden 1705 uppges 7 stycken som handelsmän, och av dessa är fyra klart definierbara som pudelkrämare och en av dessa var med redan 10 år tidigare, då 6 ståndinnehavare rubriceras som pudelkrämare. Av de resterande tre har en funnits länge i staden och åtminstone ibland kallats slipare, till exempel 1695. En annan, Bartolomeus Floh, kan ha varit pudelkrämare, medan den tredje inte förefaller ha sysslat med denna typ av handel.

Pudelkrämare, vad är nu det? Ja, det har varit en nöt att knäcka. Ordet skall jag återkomma till, men det betecknade ett slags vandrande köpmän, som försålde galanterivaror och finare kram. Bevis för detta finns i en något senare bouppteckning. För sin verksamhet i Stockholm var de beroende av marknadspubliken höst och jul och för att kunna handla behövde de hyra stånd. Detta i sin tur förutsatte att vederbörande var borgare i staden. Följden av anpassningen blir då att bortåt ett dussin handlande blir borgare under en sextioårsperiod 1655–1715 som franskrämare (stavat så!), pudelkrämare eller savoijardhandlare. På 1690-talets början hyr ett antal av dessa även fasta bodar på årsbas av staden. Ytterligare en komplikation utgör den omständigheten att man egentligen skall vara fastighetsägare i staden för att kunna erhålla burskap. Denna sida av problematiken har jag inte haft tillfälle att systematiskt undersöka, men åtminstone två av de aktuella har ägt fastighet i Stockholm.

Savoijardhandlare går inte att finna i Svenska Akademiens ordbok (SAOB), men ordet måste betyda en handlande som kommer från Savojen. Det finns bland dessa i Stockholm en och annan som uttryckligen gör det. Jag har i utländska uppslagsböcker utan framgång sökt anknytning mellan Savojen och vandringshandel.

Pudelkrämare återfinns inte heller med denna stavning i SAOB, men under "putel" kan viss ledning finnas. Ordet skall ha inlånats

Julmarknadsstånd på Stortorget. Blyertsteckning av A.T. Gellerstedt från 1860-talet. Originalen i Nordiska museets arkiv har legat till grund för illustration i Ny Illustrerad Tidning.

till svenskan från tyska dialekter i Baltikum. Puttel betyder kont eller ryggsäck, i vilken gårdfarihandlanden, liksom västgötaknallen, bar sina varor. Bakom ordet ligger rimligen det tyska ordet "Beutel" med ungefär samma betydelse.

VAD MARKNADEN BETYDDE

För befolkningen i staden erbjöd marknaderna en utökad möjlighet att förvärva olika ting från de inhemska hantverkarna. En del produkter försålles i stort sett uteslutande vid marknadstillfällena, en del av dessa bara på höstmarknaden.

Dessutom erbjöd särskilt julmarknaden, som ju avhölls under en mörkare tid på året och åtminstone delvis med artificiell upplysning, en ovanlig upplevelse med mycket folk och flammande ljussken. Däremot bör vi nog föreställa oss att marknadsjippon var rätt ovanliga i dessa sammanhang, åtminstone så här tidigt. I de olika stånden kunde man titta på de exponerade varorna, vare sig man avsåg att köpa eller inte. Man kunde alltså bedriva det som långt senare kom att kallas "fönstershopping". Denna funktion kom senare, med tillkomsten av upplysta skyltfönster, att övertas av vissa affärsgator, i första hand Västerlånggatan och Drottninggatan.

Man kunde på marknaden jämföra olika bagares bröd och prova dem på ett enklare sätt än eljest. Man kunde köpa papperskram hos bokbindarna och knivar, kammar och annat hos olika hantverkare. Och man kunde tumma på och kanske som fästmögåva förvärva någonting importerat och luxuöst i galanteribranschen hos någon av pudelkrämarna.

Flodmarks uppgifter om ståndinnehavarna på marknader alldeles mot skråtidens slut, i slutet av 1830-talet, är intressanta att jämföra med mina styvt 130 år äldre.

Bagarna och sockerbagarna disponerade fortfarande på julmarknaden nästan 25 % av stånden, bokbindarna är fortfarande en stor grupp, dussinet fullt, och lika många representanter är det för den "nya" gruppen, nipperhandlerskorna, som väl på visst sätt kan sägas ha tagit över pudelkrämarnas verksamhetsfält i en modernare tid. Metallhantverkarna är sammanlagt 17 stycken, flest är bleckslagarna, guldsmederna, som blivit fler, och tenngjutarna, som övertagit efter kanngjutarna, men som fått se sitt material utträngt på många områden, framför allt av glas och porslin. Trä-

*Julmarknad på Stortorget. Börs-
huset till höger. Färglitografi av
O.A. Mankell 1873–75.
Foto Francis Bruun/SSM.*

*Julmarknaden på 1890-talet.
Så här torde den ha sett ut mot
slutet av sin officiella tid. Den
drogs ju in 1906. Foto Severin
Nilsson, SSM.*

hantverkarna domineras fortfarande av svarvarna, men här har tillkommit korgmakare och borstbindare, totalt är de 12. De övriga hantverkarna på torget är gamla bekanta, hattmakare, handskmakare, kammakare och en sämskmakare.

På julmarknaden finns också 5 fabrikörer och 3 diversehandlare. Två var gipstillverkare (det känner vi också igen), en tillverkade siden, en annan speglar och en tredje lackerade varor (också det bekant). En fabriksidkerska fanns det också, hon tillverkade tvål.

Sammanfattningsvis kan man fastslå att julmarknaden uppvisar en ytterst seg struktur över perioden 1690 till och med 1850, det vill säga intill skråtidens slut.

När näringsfriheten griper omkring sig och de gamla hantverksskråna går under inemot 1850 förändras allt detta och andra typer av försäljningskanaler växer fram på vägen mellan producent och konsument, för att tala i dagens termer.